

Karol Łopatecki

Artykuły wojskowe jako źródło poznania religijności żołnierzy epoki wczesnonowożytnej

Artykuły wojskowe są często wykorzystywanym źródłem historycznym, szczególnie przez historyków wojskowości i prawa¹. Wzrost zainteresowania tego typu aktami normatywnymi spowodowany był, podobnie jak w innych krajach, wydaniem publikacji źródłowej doty-

¹ Z najważniejszych prac ostatnich lat wymienić można: U. Augustyniak, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640)*, Warszawa 2004, s. 88-108; G. Błażczyk, *Ustawy i artykuły wojskowe Polski i Litwy do 1569 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1998, t. 39, s. 29-76; S. Grodziski, *Z dziejów staropolskiej kultury prawnej*, Kraków 2004, s. 191-193; S. Jurkiewicz, L. Kania, *Prawo w ochronie dyscypliny w Polsce przedrozbiorowej*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy”, R. 69, 1996, nr 2, s. 33-45; W. Organiściak, *Kara śmierci w prawie wojskowym Rzeczypospolitej szlacheckiej od XVI do XVIII wieku*, „Problemy Prawa Karnego” 1994, nr 20, s. 79-91; tenże, *Kodeksy wojskowe w Polsce roku 1775*, Katowice 2001, *passim*; tenże, *Z badań nad karami na czci w prawie wojskowym Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVI-XVIII wieku*, [w:] *Z dziejów prawa*, cz. 2, red. A. Litwina, Katowice 1999, s. 62-83; tenże, *Ze studiów nad reformą prawa wojskowego za czasów Stanisława Augusta*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2001, t. 53, z. 1, s. 177-200; Z. Spieralski, *Instrukcje i artyku-*

czącej praw wojskowych². Do dnia dzisiejszego praca Stanisława Kutrzeby jest podstawowym zbiorem prezentującym artykuły wojskowe³.

Wśród różnorodnej tematyki badawczej niepoślednią rolę przepisy wojskowe odegrały w poszerzeniu wiedzy o religijności żołnierzy. Wskazuje się na trzy uzupełniające elementy określające poziom pobożności w wojskach epoki nowożytnej: instytucja kapelanów wojskowych, ceremonie religijne oraz propagowanie koncepcji Boga – Pana Historii⁴.

ty hetmańskie Jana Tarnowskiego, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1994, t. 36, s. 271-308; J. U r w a n o w i c z, *Wojskowe „sejmiki”. Kola w wojsku Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*, Białystok 1996, *passim*; M. W a g n e r, *Prawa i obowiązki oficerów armii koronnej w drugiej połowie XVII w. Ze studiów nad rozwojem prawa wojskowego w dawnej Rzeczypospolitej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1994, t. 36, s. 23-50; Ł. Winczurka, *Hetman hetmanów. Jan Amor Tarnowski (1488-1561)*, Kraków 2005, s. 201-216.

² *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1937. W krajach niemieckojęzycznych fundamentalną pracą jest dzieło: E. F r a u e n h o l z, *Das Heerwesen in der Zeit des dreissigjährigen Krieges. Teil I, Das Söldnertum*, München 1938; w krajach anglosaskich zaś taką rolę spełnia opracowanie z rozbudowanym załącznikiem źródłowym: W. W i n t h r o p, *Military Law and Precedents*, Washington 1920. Por. W. R. H a g a n, *The Yet-Unpaid Debt of King Gustavus Adolphus: The Development of Military Law in Europe During the Cinquecento* [online], <http://www.assostoria.it/Armisovrano/Hagan.pdf> (08.07.2007), s. 1-2.

³ Wydano od 1937 r. jedynie dwa nowe artykuły wojskowe oraz kilka instrukcji i regulaminów: *Artykuły lisowczyków tzw. głogowskie*, [w:] W. Magnuszewski, *Z dziejów elearów polskich. Stanisław Stroynowski lisowski zagończyk, przywódca i legislator*, Warszawa-Poznań 1978, s. 186-192; *Artykuły hetmańskie*, [w:] Z. S p i e r a l s k i, *Instrukcje*, s. 295-308; *Ordynacja hetmańska oraz i informacja wszystkim komendantom, pułkownikom, rotmistrzom, porucznikom, chorążym, namiestnikom i całemu rycerstwu, jaki porządek trzymać mają idąc do szyku przeciwko nieprzyjacielowi i w polowej formalnej bitwie*, [w:] J. Wojtasik, *Ordynacja hetmańska dotycząca taktyki wojsk polskich z początku XVIII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1960, t. 6, z. 1, s. 290-292; *Regulamin obozu konfederackiego pod Muszyną*, wyd. A. W a s i a k, „Rocznik Sąddecki” 1972, t. 13, s. 253-254; *Regulamin konfederatów barskich ustanowiony w obozie pod Muszyną*, wyd. A. W a s i a k, „Rocznik Sąddecki” 1993, t. 21, s. 89-101.

Mimo bogactwa prac wykorzystujących artykuły wojskowe, niewielu badaczy pokusiło się o pogłębioną refleksję nad tym typem aktów normatywnych jako źródeł historycznych. Po Stanisławie Kutrzebie zadania tego podjął się Grzegorz Błaszczyk⁵. Postulował on analizowanie artykułów wojskowych jako instrumentu utrzymania dyscypliny wojskowej, władzy hetmana w sferze polityki, doskonalenia sprawności żołnierzy oraz wychowania wojskowego. W skład tej ostatniej tematyki wchodzić powinno badanie religijności zaciężnych. Uzupełnieniem tych spostrzeżeń są uwagi Urszuli Augustyniak dotyczące wykorzystania źródeł normatywnych do oceny pobożności żołnierzy. Autorka uważa, że:

Najczęściej odwołujące się do Boga i religii teksty (artykuły hetmańskie i instrukcje królewskie) to źródło mało wiarygodne [...] ze względu na swój propagandowy charakter, a ponadto kierowane do wojska jako grupy – w ograniczonym zakresie można więc na ich podstawie wnioskować o religijności prywatnej żołnierzy i rzeczywistej roli religii w ich życiu. [...] Naszym zdaniem, brakuje także w artykułach wojskowych przesłanek do wnioskowania o wyjątkowej roli wojska w obronie religii, bo [...] traktują one wojsko jako część szlachty, odwołując się do zasad etycznych obowiązujących wszystkich przedstawicieli tego stanu.

Autorka podkreśla, że jeśli nawet:

⁴ E. Nowak, *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce (966-1831)*, Warszawa 1932, *passim*; W. Magnuszewski, *Z dziejów elearów*, s. 151-157; J. Ronikier, *Hetman Adam Sieniawski i jego regimentarze. Studium z historii mentalności szlachty polskiej 1706-1725*, Kraków 1992, s. 25-36; U. Augustyniak, *W służbie hetmana*, s. 123-141; K. Łopatecki, *Koncepcja Pana Boga Historii wśród żołnierzy Rzeczypospolitej na przełomie XVI-XVII w.*, [w:] *Religia wobec historii, historia wobec religii*, red. E. Przybył, Kraków 2006, s. 360-370.

⁵ S. Kutrzeba, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 1, Lwów-Warszawa-Kraków 1926, s. 211-213; t. 2, s. 339-341; tenże, *Wstęp*, [w:] *Polskie ustawy*, s. VII-XXI; G. Błaszczak, *Artykuły wojskowe i ich rola dla ustroju polskich sił zbrojnych i prawa wojskowego (do końca XVII wieku)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1979, t. 31, z. 2, s. 103-106.

[...] obecność we wstępach do wszystkich artykułów wojskowych z 1. połowy XVII w. nakazu bojaźni Bożej nie wynika wyłącznie z konwencji, nie dowodzi [...], że rytuały religijne zapewniają zwycięstwo. Przeciwnie, ilustrują pogląd, że jedyne co można zrobić, to nie drażnić Boga⁶.

Wypowiedzi te podkreślają niską wiarygodność artykułów wojskowych jako źródeł historycznych wykorzystywanych przy badaniu religijności. Podstawowe zastrzeżenia to:

- a) propagandowy charakter;
- b) prezentacja religijności grupowej, nie indywidualnej;
- c) religijność grupowa nie odzwierciedla postawy żołnierzy, lecz jedynie szlachty;
- d) sformułowania teologiczne wynikające w znacznej mierze z konwencji.

Czy rzeczywiście źródła te muszą budzić tak daleko posunie wątpliwości? Niewątpliwie powyższe tezy mają charakter polemiczny. Inni autorzy prezentujący religijność żołnierzy w okresie wczesnonowoczesnym raczej doceniają i podkreślają znaczenie praw wojskowych. Na takim stanowisku stoi Frank Tallett, opisując religijność żołnierzy z XVI i XVII w.⁷ Russell F. Weigley zaś wprost stwierdza, że artykuły wojskowe stanowiły nie tylko kodeks wojskowy, ale również zbiór zasad moralnych⁸. Natomiast analizujący artykuły wojskowe Karola XI z 1683 r. Anthony F. Upton podkreśla ich rolę w kształtowaniu wśród żołnierzy bojaźni i wiary w moc Bożą⁹. Również główną podstawą

⁶ U. Augustyniak, *W służbie hetmana*, s. 129, 132.

⁷ F. Tallett, *War and Society in Early-Modern Europe, 1495-1717*, London-New York 1992, s. 126-127.

⁸ R. F. Weigley, *The Age of Battles. The Quest for Decisive Warfare from Breitenfeld to Waterloo*, Bloomington 2004, s. 27.

⁹ A. F. Upton, *Charles XI and Swedish Absolutism*, Cambridge 1998, s. 79-80.

źródłową w pracy Margaret Griffin – *Regulating Religion and Morality in the King's Armies* były artykuły i instrukcje wojskowe¹⁰.

Oczywiście wszyscy wyżej wymienieni autorzy dostrzegają problemy związane z prawami wojskowymi jako źródłami poznania religijności żołnierzy. Truizmem jest stwierdzenie, że artykuły wojskowe nie odbijają w pełni rzeczywistości, niewątpliwie ją idealizując. Dlatego konieczne jest uzupełnienie prezentowanych założeń o źródła ukazujące praktykę życia codziennego. Zastrzeżenie to właściwe jest wszystkim źródłom o charakterze normatywnym. Z drugiej strony przepisy prawne mają cechę kształtowania rzeczywistości, na którą zwrócili uwagę Grzegorz Błaszczyk i Anthony F. Upton¹¹.

Prócz tych oczywistych skądinąd aspektów, warto zastanowić się nad metodą badawczą, która mogłaby pomóc w uzyskaniu szerszego pola poznawczego¹². Z uwagi na fakt, iż artykuły wojskowe są źródłami normatywnymi, badania norm prawnych należy analizować w historycznym uwarunkowaniu. Niezbędne wydaje się prócz metodologii historycznej zastosowanie prawniczej analizy norm regulujących stosunki żołnierzy. Podstawową trudnością jest badanie instytucji prawnych w realiach historycznych. W przeciwnym razie, rozpatrując normy w świetle dzisiejszej myśli prawniczej, doprowadzimy do wypaczenia i ahistoryzmu¹³.

¹⁰ Zob. M. G r i f f i n, *Regulating Religion and Morality in the King's Armies, 1639-1646*, Brill-Leiden-Boston 2004, s. 231.

¹¹ G. B ł a s z c z y k, *Artykuły*, s. 103-106; A. F. U p t o n, *Charles XI*, s. 79-80. Już w epoce odrodzenia w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim panowało przekonanie, iż prawo jest środkiem zmian istniejącego porządku. Sejm nie stał tylko na straży wykonywania starych praw, ale dążył do zmiany i ulepszenia istniejących. W. Uruszczyk, *Kultura polityczna i prawna w sejmie polskim czasów odrodzenia*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1980, t. 32, z. 2, s. 56-57.

¹² Pod pojęciem tym rozumiem postępowanie proceduralne niewymagające poszerzenia bazy źródłowej, przy jednoczesnym zwiększeniu możliwości badawczych. Zob. J. B a r d a c h, *Metoda porównawcza w zastosowaniu do powszechnej historii państwa i prawa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1962, t. 14, z. 2, s. 10.

¹³ Trudności z analizą przepisów prawnych w ujęciu historycznym wynikają również z braku teoretycznych koncepcji metod, mogących znaleźć zastosowanie

Analiza systemu prawnego *sensu largo* i prawa wojskowego *sensu stricto* wskazuje na specyfikę charakterystyczną dla czasów oświecenia. Nie starano się wówczas ogarnąć wszelkich możliwych sytuacji poprzez normy prawne¹⁴. Stąd istnienie przepisów prawnych i ich konkretyzacja lub zaostreżenie sankcji wskazuje na problem społeczny, który wymagał rozwiązania. Dlatego pojawiające się w armiach europejskich specyficzne, niespotykane gdzie indziej przepisy, które wskazują nie tylko na zapobiegliwość prawodawców, lecz także na patologie występujące w armii. Dlatego w ustawach wojskowych Piotra I znajdujemy rozbudowany katalog przestępstw dotyczących dewiacji seksualnych¹⁵. W wojsku angielskim karane było wydawanie fałszywych rachunków, które oficerowie przedstawiali, aby otrzymać od państwa zwrot kosztów¹⁶. W prawach wojskowych Zjednoczonych Prowincji wielką rolę odgrywało ustalenie hierarchii dowódców i rozstrzygnięcie sytuacji, w szczególności kiedy w armii było dwóch równych rangą naczelników wódzów¹⁷.

w badaniach prawnohistorycznych. A. L i t y Ń s k i, *Przestępstwa polityczne w polskim prawie karnym XVI-XVIII wieku*, Katowice 1976, s. 11; S. Salmonowicz, *Narodziny nowożytnej myśli kodyfikacyjnej w Europie*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1977, t. 29, z. 1, s. 81-82.

¹⁴ Stąd tak chętnie posługiwano się w prawie wojskowym zasadą subsydiarności. W. O r g a n i ś c i a k, *Kodeksy*, s. 48.

¹⁵ Opisano przestępstwo sodomii, karany był homoseksualizm. O rozpowszechnieniu tych zjawisk w armii świadczą również ich łagodniejsze karanie w stosunku do reguł obowiązujących poza wojskiem i penalizacja przymuszania do stosunków homoseksualnych. Zob. *Ustaw Wojskiej, Artikul Wojskiej s kratkim tolkowanijem*, [w:] *Pamiętniki rosyjskiego prawa*, t. 8: *Zakonodatjelnyje akty Piotra I*, red. K. A. S o f r o n i e n k o, Moskwa 1961, art. 165, s. 359-360, art. 166, s. 439-440.

¹⁶ *Articles of War of James II (1688)*, [w:] W. W i n t h r o p, *Military Law*, art. 43, s. 926.

¹⁷ Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk, rkps 974, Ustawa alias Reglament Stanów Holenderskich y Niderlandzkich z r. 1706, art. 1-5, k. 202 v.-203 v.

Specyfiką litewską i koronną było promowanie idei kary Bożej za grzechy¹⁸. Zapisy powyższe znajdowały się na początku aktu normatywnego jako swoiste uzasadnienie potrzeby wydania praw wojskowych. Były one z reguły pomijane przez historyków prawa, nie znajdowały również uznania wśród innych badaczy¹⁹, czego przykładem jest przytoczona wypowiedź Urszuli Augustyniak. Na przekór tym założeniom warto przypomnieć tezę Wacława Uruszczaka, który wskazuje, że we współczesnych aktach prawnych istotną rolę odgrywały prócz norm prawnych *sensu stricto* (hipoteza, dyspozycja, sankcja) również nienormatywne części, jak arengi. Podawały one motywy wydania aktu normatywnego. Nie tylko z właściwego przepisu, ale i z obszernego wprowadzenia należy dokonać interpretacji²⁰.

W świetle powyższej argumentacji arenga w artykułach wojskowych, w których poczesne miejsce zajmuje koncepcja Boga Pana Zastępów, stanowiła fundament porządku społecznego w strukturach wojskowych. Dlatego nieuprawnione jest twierdzenie o niewielkim znaczeniu tych fragmentów. Zapisy powyższe stanowią istotny przejaw działania naczelnego dowództwa zmierzający do zwiększenia dyscypliny w armii, dzięki wpojeniu w środowisku żołnierskim koncepcji Boga – Pana Historii.

Innym sposobem analizy norm prawnych jest spojrzenie na przepisy prawne z perspektywy ich rozwoju historycznego. Tym samym zgodnie z dzisiejszą terminologią prawniczą możemy dokonać wykładni historycznej, przyjmując za odnośnik czasowy analizowane przez nas przepisy prawne. Urszula Augustyniak, prezentując religijność Krzysztofa Radziwiłła i jego żołnierzy, wykorzystuje artykuły hetmańskie z 1635 r. i konfrontuje je z wydanymi w tym samym

¹⁸ Działanie to widoczne było również, choć naszym zdaniem w mniejszym stopniu, w innych europejskich artykułach wojskowych. Por. R. F. W e i g l e y, *The Age of Battles*, s. 27.

¹⁹ Wyjątkiem jest J. R o n i k i e r (zob. tenże, *Hetman*, s. 25).

²⁰ W. U r u s z c z a k, *Kultura polityczna*, s. 57. Autorka dopatruje się daleko idących korelacji współczesnej wykładni prawa z interpretacją Pisma Świętego. W księdze tej nie było decydujące dosłowne brzmienie, ale treść kryjąca się pod szatą słowną.

czasie przez Władysława IV artykułami wojskowymi dla autoramentu cudzoziemskiego²¹. Wydaje się, że o wiele bardziej interesujące wyniki można było uzyskać, porównując podstawowy akt normatywny z wcześniejszymi prawami istniejącymi na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ujawniłaby się wówczas dynamika zmian, mająca daleko idące konsekwencje. O ile Grzegorz Chodkiewicz nie uważa promowania religijności w ujęciu Boga – Pana Historii za potrzebne, o tyle siedemdziesiąt lat później Krzysztof Radziwiłł tworzy najbardziej klarowną i rozbudowaną ideę w artykułach wojskowych²². Tym samym na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego musiały zajść istotne przemiany światopoglądowe.

Porównanie zapisów z różnych dziesięcioleci pozwala nam odkryć, czy idea staje się bezwolnie powtarzaną konwencją, czy też jest nadal „żywym” zagadnieniem. Wspomniana koncepcja Boga – Pana Historii ukonstytuowała się w artykułach wojskowych w latach 60. XVI w. Najpierw Jan Chodkiewicz w 1564 r.²³, rok później Stanisław Cikowski stworzyli podstawę tej wizji rzeczywistości²⁴. Ideał ten nie

²¹ U. Augustyniak, *W służbie hetmana*, s. 88-108.

²² „Naprzód i nadewszytko wszyscy mają mieć przed oczyma bojaźń Bożą, ta bowiem obozów i wojska broni, ta królom, hetmanom i rycerstwu dodaje dobrego serca, gdyż Bog jest Bogiem wojsk i panem zastępów, On w pobożnych i cnotliwych obozach przemieszkiwa, a na niepobożne wojska strach, hańbę i przegraną dopuszcza. Każdy tegy rycerski człowiek powołanie swoje rycerskie z bojaźnią Bożą niech odprawuje, strzegąc się i uczynków Majestat Boży obrażających i mow ładajakich o Bogu albo przeciw Bogu bluźnierskich. Do czego pułkownicy, rotmistrze towarzystwu, towarzystwo czeladzie swojej dobry przykład z siebie dawać mają. A ktoby w tym występny i nieprzykładny był, tego hetman, obawiając się, aby sam z wojskiem od Boga pokarany nie był, Karać surowo będzie” (*Krzysztofa Radziwiłła hetmana wielkiego litewskiego artykuły wojskowe*, [w:] *Polskie ustawy*, art. 2, s. 234-235).

²³ *Naprzód w wojsce bogobojaźni i posłuszeństwa jest potrzeba, przeto każdy według największego uważenia sumienia swego P. Boga na wszelki czas przed oczyma mieć ma. Jana Chodkiewicza starosty żmudzkiego artykuły dla wojska na leżach*, [w:] *Polskie ustawy*, s. 120.

²⁴ Najważniejszy jest artykuł 1, gdzie dowódca „przypomniął, aby bojaźń Boża była między nami, chcemyli, aby nam P. Bóg na tej drodze fortunil a nam

uległ petryfikacji, lecz ciągle ewoluował, nabierając coraz to nowych treści aż do połowy XVIII stulecia²⁵.

Innym badawczym aspektem jest wskazanie przełomowego momentu dla rozwoju danej koncepcji lub instytucji. Przykładem tego może być wprzęgnięcie instytucji kapelanów i nabożeństw w struktury wojskowe poprzez akty normatywne. Jako pierwszy w sposób systemowy, dokonał tego Gustaw Adolf w 1621 r.²⁶ Było to nowatorskie podejście, które następnie zostało zastosowane przez wszystkie, w tym katolickie, państwa europejskie²⁷. Brak odpowiednich zapisów dotyczących tego problemu w wojskach autoramentu narodowego nie uprawnia nas do wysuwania wniosków o braku zainteresowania naczelnego dowództwa wspomnianymi tematami. Dla wojsk koronnych autoramentu narodowego nie istnieją późniejsze artykuły od aprobowanych przez sejm w 1609 r.²⁸ Zupełnie inaczej to samo zjawisko należałoby interpretować w Wielkim Księstwie Litewskim, gdzie wiek XVII jest w dalszym ciągu okresem rozwoju praw wojskowych. O ile brak odpowiednich zapisów dla wojsk koronnych nie może być przy-

wodzem i przewodnikiem był" (*Stanisława Cikowskiego wiceregenta artykuły dla wojska polskiego w W. Ks. Litewskim*, [w:] *Polskie ustawy*, s. 124).

²⁵ S. B r o d o w s k i, *Corpus iuris militaris Polonicum*, Elbląg 1753, s. 2, 4, 6; Biblioteka Kórnicka w Kórniku, rkps 659, J. M. J. K a m p e n h a u s e n, *Obserwacje do wojennych operacji*, k. 10-10 v.

²⁶ *Code of Articles of King Gustavus Adolphus of Sweden (1621)*, [w:] W. W i n t h r o p, *Military Law*, art. 5-15, s. 907-908; N. G. C o o p e r, *Gustavus Adolphus Military Justice*, „*Military Law Review*” 1981, vol. 92, s. 132, 134-135; K. Ö g r e n, *Humanitarian Law in the Articles of War Decreed in 1621 by King Gustavus II Adolphus of Sweden*, „*International Review of the Red Cross*” 1996, vol. 313, s. 438-439.

²⁷ O roli kapelanów w wojskach hiszpańskich: L. W h i t e, *The Experience of Spain's Early Modern Soldiers: Combat, Welfare and Violence*, „*War in History*” 2002, vol. 9, no.1, s. 31-32.

²⁸ Odmienne G. B ł a s z c z y k, *Artykuły*, s. 92-93. Nie jest pewne, czy kodyfikacja praw wojskowych z 1775 r. w ogóle znalazła zastosowanie w wojskach organizowanych zaciągami towarzyskim. W. O r g a n i ś c i a k, *Z badań nad zagadnieniem obowiązywania „Artykułów wojskowych” i „Procederu prawnego wojskowego” z 1775 roku*, [w:] *Z dziejów prawa*, cz. 2, s. 96-100, 109.

czyną stawiania hipotez, to brak takowych w siedemnastowiecznych aktach litewskich jest zastanawiający.

Niewątpliwie kształtowanie postaw religijnych przez prawo jest problemem dyskusyjnym. Wchodzimy bowiem w kwestię sumienia jednostek, ich faktycznych przekonań, które nie musiały być zgodne z zewnętrznymi przejawami pobożności. Prawo mogło narzucać koncepcję wiary zgodnie z zasadą *cuius regio eius religio*. Niewątpliwie zasada ta funkcjonowała w wojskach narodowych szwedzkich i rosyjskich²⁹. W przeciwieństwie do państw sąsiadujących w wojskach autoramentu narodowego mamy do czynienia z daleko posuniętą, zawarowaną w prawie, tolerancją religijną³⁰. Oczywiście wymagana była pobożność, lecz brakowało instytucjonalnego sposobu jej uzewewnętrzniania. Tym samym nie mamy do czynienia z rutyną i konwencją tak charakterystyczną w wojskach autoramentu cudzoziemskiego³¹. Prowadzi to do wniosku, że na przejawy kultu, pobożności prywatnej i grupowej wśród żołnierzy autoramentu narodowego nie wpływały prawa wojskowe.

Należy poruszyć inny, nie mniej ważny wątek. Artykuły wojskowe przy badaniu religijności żołnierzy należy rozróżniać ze względu na podmioty, które je wydały. Uprawnienia w tym względzie mieli hetmani, królowie i skonfederowane wojsko³². Rola sejmu była drugorzędna³³, tym samym wprowadzanie przepisów zgodnych z ideologią

²⁹ *Code of Articles of King Gustavus Adolphus of Sweden (1621)*, art. 1-16, s. 907-908; *Ustaw Wojskiej, Artikel Wojskiej s kratkim tolkowanijem*, art. 9-17, s. 323-324.

³⁰ M. W a g n e r, *Kadra oficerska armii koronnej w drugiej połowie XVII wieku*, Toruń 1995, s. 26-33.

³¹ *Ordynacja sądów wojskowych za króla Jana Kazimierza*, [w:] *Polskie ustawy*, s. 273-291; S. B r o d o w s k i, *Corpus*, s. 16; Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk, rkps 974, k. 114 v.; Biblioteka Kórnicka w Kórniku, rkps 659, k. 10-10 v.; *Artykuły wojskowe*, Warszawa 1775, art. 1-2, s. 4, 6; W. O r g a n i ś c i a k, *Kodeksy*, s. 30-31, 143-144.

³² G. B ł a s z c z y k, *Artykuły*, s. 85-101.

³³ Sejm brał udział jedynie w aprobowaniu w 1609 r. artykułów hetmańskich Jana Zamoyskiego z 1593 r. Wynika z niego, że sejm nie ingerował w treść aktu

szlachecką było niewielkie. Na tym tle biegunowo przeciwny jest sposób tworzenia prawa przez hetmanów. Artykuły hetmańskie wydawano jako szkielet organizacyjny i dyscyplinarny wojska. Ich celem było zapewnienie sprawności w prowadzeniu działań operacyjnych i militarnych, a zatem dążono do zaprowadzenia wysokiego morale i dyscypliny. Nacisk społeczeństwa szlacheckiego nie był dominujący, przy czym wyjątek stanowiły relacje wojsko–ludność cywilna. Reakcją na nieprzestrzeganie powyższych zapisów, grabieżczą działalnością zaciężnych były wydawane przez sejm konstytucje *Disciplina militaris*³⁴.

Władcy, wydając artykuły, stosowali nieznacznie zmienione prawa wojskowe państw obcych: szwedzkich, saskich³⁵. Brak w tych aktach rodzimych rozwiązań zgodnych z problemami i tradycjami społeczeństwa staropolskiego, lecz prezentowany jest wzorzec sprawdzony w innych krajach, który chciano przeszczepić na grunt Rzeczypospolitej. W tym przypadku mamy do czynienia z próbą narzucenia obcych zachowań, które w dłuższej perspektywie czasu mogą być przyjęte przez żywioł chłopski zasilający autorament cudzoziemski. Możemy również mówić o ogólnoeuropejskim etosie religijno-etycznym żołnierzy, niezależnym od państw i dominującej religii. Mowa o kapelanach, nabożeństwach wojskowych i karach stosowanych dla bluźnierców. Problemy te przejawiają daleko posuniętą unifikację europejską³⁶.

prawnego, jak miało to miejsce chociażby na forum kół generalnych. Polegało to na przyjęciu do wiadomości i zaakceptowaniu przedstawionego przez urzędnika prawa. VL II, s. 478–482. Por. S. K u t r z e b a, *Historia źródeł*, t. 1, s. 212.

³⁴ Zwraca na to uwagę Stanisław Koniecpolski „po congressach publicznych fremitus y acclamatie, na Sejmikach żarliwie artykuły, a na Seimach nowe y coraz ostrzejsze prawa ex eo fonte wynikaia”. *Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku*, wyd. S. P r z y ł ę c k i, Lwów 1842, s. 283. Pierwsze konstytucje o tym charakterze pojawiły się pod koniec lat 80. XVI w. Zob. M. C i a r a, *Konfederacje wojskowe w Polsce w latach 1590–1610*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1988, t. 31, s. 64–65.

³⁵ K. K o r a n y i, *Z badań nad polskimi i szwedzkimi artykułami wojskowymi XVII stulecia*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 1, Kraków 1938, s. 272–285; W. O r g a n i ś c i a k, *Kodeksy wojskowe*, s. 24–25.

³⁶ W. O r g a n i ś c i a k, *Kodeksy wojskowe*, s. 30–31.

W przepisach dla autoramentu narodowego zarówno kapelani, jak i ceremonie religijne oraz kary dla bluźnierców praktycznie nie występują, co świadczy o ich specyfice.

Inną grupę artykułów wojskowych stanowią akty wydawane przez samo wojsko. Działo się tak podczas konfederacji wojsk, jak i u stale skonfederowanych lisowczyków. Zapisy tej pierwszej grupy z reguły uznają prawa wojskowe³⁷. Doprecyzowują natomiast reguły postępowania podczas skądinąd niezwyklej sytuacji wypowiedzenia posłuszeństwa starszyźnie wojskowej. Nie podejmują jeszcze raz problemu religijności, raczej konkretyzują te rozważania, nie wnosząc wiele do zakresu poznania tej problematyki.

Zupełnie odmiennie wygląda ten problem u lisowczyków. Ci kondotierzy Rzeczypospolitej sami tworzyli rozbudowane prawa wojskowe³⁸. Mają one niespotykany wśród innych typów artykułów wojskowych aspekt propagandowy. Artykuły elearskie wbrew logice są przepisami bardzo rygorystycznymi. Szeroko rozbudowany katalog przestępstw, bardzo surowe sankcje – to obraz praw lisowczyków³⁹. Skądinąd wiemy, iż żołnierze wydający owe artykuły postępowali wprost przeciwnie⁴⁰. Tym samym artykuły elearskie, podobnie jak konfederackie, pełniły funkcje propagandowe, przeciwdziałające czar-

³⁷ *Insze wszystkie artykuły wojskowe tak na sejmach uchwalone, jako też od wojska dobrowolnie przyjęte reasumujemy, które słowem rycerskim dotrzymywać fide, consciente et honore ad invicem sobie obiecujemy: Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 3, S. F. M e d e k s z a, *Księga Pamiętnicza wydarzeń zaszczytów na Litwie 1654-1664*, wyd. W. S e r e d y ń s k i, Kraków 1875, s. 234; por. *Konfederacja barska. Wybór tekstów*, wyd. W. K o n o p c z y ń s k i, Kraków 1928, art. 15, s. 112; *Józefa Cieklińskiego marszałka konfederacji artykuły wojska stołecznego*, [w:] *Polskie ustawy*, art. 11, s. 209; *Artykuły lisowczyków tzw. głogowskie*, art. 1, 45, s. 186, 191.

³⁸ J. U r w a n o w i c z, *Wojskowe „sejmiki”*, s. 107.

³⁹ W. M a g n u s z e w s k i, *Z dziejów elearów*, s. 134-135.

⁴⁰ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1: 1572-1620, wyd. S. K u t r z e b a, Kraków 1932, s. 409-410. Zob. J. U r w a n o w i c z, *Wojskowe „sejmiki”*, s. 107-108. Autor słusznie zauważył, że próby narzucenia dyscypliny związane były ze wzmocnieniem pozycji naczelnego wodza, a nie stworzeniem jeszcze bardziej restrykcyjnych przepisów.

nej legendzie lisowczyków, realizujące oczekiwania społeczne. Sformułowali to sami żołnierzy, głosząc, iż „po łasce Bożej siła nam na chęci i miłości ludzkiej należy”⁴¹. Są one odbiciem wzorców propagowanych przez ośrodki władzy i społeczeństwo szlacheckie. Jest to przykład werbalnego akceptowania pewnych zachowań⁴². Mamy więc do czynienia z odpowiednikiem popularnych w literaturze staropolskiej tzw. zwierciadeł, czyli wzorów dobrego zachowania⁴³. W tym przypadku nie ma mowy o naciskach naczelnego dowództwa, istnieje natomiast konieczność autoprezentacji przed narodem politycznym.

Jedynie w artykułach elearskich do przyjęcia jest teza utożsamiająca artykuły wojskowe nie ze społeczeństwem żołnierskim, lecz szlacheckim⁴⁴. Nie może być o tym mowy w artykułach wydawanych przez królów dla autoramentu cudzoziemskiego, wzorowanych na zagranicznych rozwiązaniach. Hetmani zaś, promując pewne zachowania, nie zawsze stosowali je według oczekiwań szlachty. Oczywiście nader często odwoływano się do czci i słowa szlacheckiego, nierzadko jednak podkreślano konieczność zachowania odmiennego od oczekiwań braci herbowych⁴⁵.

⁴¹ Józefa Cieklińskiego marszałka konfederacji artykuły, s. 207.

⁴² W grupie społecznej wzory zachowania mogą nabierać charakteru akceptacji faktycznej lub jedynie werbalnej. Zob. M. O s o w s k a, *Ethos rycerski i jego odmiany*, Warszawa 1986, s. 11-12.

⁴³ M. R e j, *Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego, w którym jako w zwierciadle snadnie każdy swe sprawy oglądać może*, [w:] M. R e j, *Wybór pism*, oprac. J. Ś l a s k i, Warszawa 1979, s. 65-138. Utwór ten jest najbardziej znanym przykładem.

⁴⁴ Interesująca wydaje się hipoteza utożsamiająca prawo wojskowe z *lex specialis* prawa ziemskiego. Zob. S. G r o d z i s k i, *Z dziejów*, s. 191; por. M. W a g n e r, *Prawa*, s. 27.

⁴⁵ Przykładem mogą być przepisy prawne zakazujące samowolnego podjęcia harców. Mimo iż czynność ta związana była z tradycją rycerską, prawodawca tłumaczył, że takie zachowanie jest podobne „domowym zwadom”. Mimo że „może to czynić z mężnego i dobrego serca, lecz gdy nie po czasie, nie po miejscu, a co większa bez rozkazanania dzieje się, to rzecz bardzo szkodliwa”. *Artykuły wojenne hetmańskie autoritate sejmu aprobowane 1609*, [w:] *Polskie ustawy*, art. 31, s. 189.

Analizując normy prawne, warto zwrócić uwagę na stopień ich adekwatności do regulowanej przez nie rzeczywistości. Należy pamiętać, iż życie społeczeństwa zawsze w pewnym stopniu wyprzedza opisujące je akty prawne. Stopień tej adekwatności jest odwrotnie proporcjonalny do upływu czasu, jaki dzieli okres, w którym funkcjonuje przepis, od momentu jego wejścia w życie⁴⁶. Mając to na względzie, odwoływanie się do tzw. starych praw, tak popularne w Rzeczypospolitej, bez uzupełniających nowych zapisów należy traktować jako przywołanie przepisu pełniącego jedynie rolę postulatywną wobec zmieniającej się rzeczywistości⁴⁷. W tym ujęciu wykorzystywanie artykułów wojskowych z 1609 r., które faktycznie wykształciły się pod koniec XVI stulecia, do analizy sytuacji z drugiej połowy XVII i XVIII w. powinno być stosowane w sposób co najwyżej uzupełniający.

Podsumowując, istotnym błędem w dotychczasowych badaniach było traktowanie wszystkich praw wojskowych jako jednolitego wewnętrznie zbioru. Tymczasem przy analizie norm prawnych powinno się uwzględnić czynniki dodatkowe: sposób wydania artykułów wojskowych, czas, który upłynął między uchwaleniem praw a interesującym nas okresem itd. Koniecznym działaniem wydaje się również umiejscowienie norm prawnych w przestrzeni dynamicznie kształtującego się prawa wojskowego, tak pod względem temporalnym, jak i geopolitycznym. Zmiana przepisów, ich konkretyzacja, zaostrenie lub złagodzenie sankcji, w końcu penalizacja czynów nieuwzględniona w innych krajach europejskich może dać nam dodatkowe informacje przy analizie danego zagadnienia.

Wydaje się również, iż artykuły wojskowe powinny odgrywać istotną rolę przy prowadzeniu badań nad religijnością żołnierzy epoki wczesnonowożytnej. Ich znaczne walory poznawcze powinny być wykorzystywane, przy oczywistych zastrzeżeniach wspólnych dla

⁴⁶ J. P o l a n - H a r a s c h i n, *Rozkaz w polskim wojskowym prawie karnym*, Kraków 1959, s. 7.

⁴⁷ Por. H. G r a j e w s k i, *Granice czasowe mocy obowiązującej norm dawnego prawa polskiego*, Łódź 1970, s. 19.

wszystkich źródeł normatywnych. Jednocześnie nie wydaje się, by artykuły wojskowe obarczone były wadami zmniejszającymi ich wartość lub zgoła wykluczającymi ich stosowanie przy ocenianiu tak skomplikowanego problemu.

Summary

Despite numerous works drawing on military articles, few researchers ventured a serious reflection on this kind of normative acts as historical sources. Only S. Kutrzeba, G. Błaszczyk and U. Augustyniak took their stand on the subject. In the literature concerning the issue it is common to believe that the abovementioned laws have little value in the research of the religiosity of the military men.

The analysis, however, indicates that military articles should play a prominent role in the research on the religiosity of the military men in the early modern era. Their significant epistemological value should be treated with obvious reservations regarding all normative sources. At the same time, it does not seem that military articles should be loaded with flaws diminishing their value or excluding their use in the assessment of so complex a problem.

One of the crucial mistakes in the hitherto prevailing historiography was treating all military laws as a homogenous collection. Nonetheless, while analysing the legal norms the additional factors should be considered, e.g. the way the articles were issued, the time that passed between their acceptance and the indicated period. It also seems necessary to position the legal norms against the dynamic process in which military law was created, in both temporal and geopolitical sense. The change of the regulations, their specification, sharpening, mitigation or the penalisation of deeds not considered in other European countries may provide additional information in the analysis of a given issue.

O autorze

Karol Łopatecki, ur. 1979, absolwent prawa i historii, asystent w Instytucie Historii Uniwersytetu w Białymstoku; zajmuje się historią prawa wojskowego epoki nowożytnej oraz dziejami rewolucji militarnej. Członek zarządu Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej.

